

LÁNCZ Irén

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék, Szerbia
lancz@nscable.net

CSANTAVÉRI HIEDELEMKÖZLÉSEK

Folk Beliefs in Csantavér

Iskazi o narodnim predanjima u Čantaviru

Penavin Olga hagyatékában négyszáznyolcvan Csantavéren gyűjtött hiedelemközlés található. Ezeket a hiedelemközléseket mutatja be a tanulmány néprajzi, szemiotikai és nyelvi szempontok figyelembevételével. A hiedelemközlések egy része mágikus eljárással kapcsolatos előírás és tanács, nagyobb részük a mindennapi élettel kapcsolatos eljárásokat tartalmazza. A hiedelmek tilalom formájában is megjelennek a hiedelemközlésekben. Ezek arra vonatkoznak, hogy valakinek valamit nem szabad csinálnia, mert annak következményei lesznek. A tilalmak is csoportokba sorolhatók. A korpuszban vannak haláljósító jeleket és egyéb jósító jeleket tartalmazók is. A közlések tükrözik egy közösség hiedelemvilágát. Szemiotikai megközelítéssel bemutatható a hiedelemközlések releváns elemeinek korrelációja, oppozíciója és szemiotikai hálója. A nyelvi szempontú elemzés figyelembe veszi a sajátos mondatszerkezeti formákat, a szóalakok morfológiai jellemzőit és a szemantikai markereket.

Kulcsszavak: hiedelemközlés, korreláció, oppozíció, grammatikai jellemzők, szemantikai markerek¹

Penavin Olga hagyatékában négyszáznyolcvan Csantavéren gyűjtött hiedelemközlés található. A hiedelemközléseket 1960-ban gyűjtötte huszonnyolc általános iskolás tanuló nyolcvanöt adatközlőtől.

¹ A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült.

Az anyagot Penavin Olga elkezdte feldolgozni. Cédulákra vitte a hiedelemközléseket, mindegyiken feltüntette, mivel kapcsolatosak, milyen témakörhöz tartoznak, azaz témaszavakat határozott meg. Emellett feltüntette az adatközlő nevét, és ahol volt adata, életkorát is, meg a gyűjtő nevét. Egy helyütt feltüntette, hogy a gyűjtő 15 éves tanuló. Ebből tudtam rekonstruálni, hogy a tanulók mikor végezhatték a gyűjtést.

Az adatközlők életkora: 31 és 50 év közötti 24; 51 és 60 év közötti 15; 61 és 70 év közötti 12; 70 és 80 év közötti 11, és volt kilenc 80 év feletti és egy 99 éves adatközlő (14 adatközlő életkora nem volt feltüntetve).

A hiedelemközlések tematikailag összefüggnek, Penavin Olga 98 témaszó köré csoportosította őket. Ezek között vannak olyanok, amelyek köré igen sok hiedelemközlés sorolható, de vannak olyanok is, melyekhez csak egy hiedelemközlés tartozik. Íme néhány adat (zárójelben a témaszóhoz kapcsolódó hiedelemközlések száma található): szerencse (46), gyógyítás (38), időjárás (38), boszorkány (31), szerencsétlenség (28), gyermek (26), álom (23), halál (21) és kár (21). Egy-egy hiedelemközlés található a következő témaszavak mellett: halott gyermek, keresztelő, keresztút, kívánság, lidérc, pokol, ördög, tojás, tökültetés, vízmérés, vecsernye, zápfog stb. (47 ilyen témaszó van az anyagban).

A hiedelemközlés tényszerű közlés, amely tükrözi a közösség hiedelemvilágát, kijelentés formájában ad hírt a hiedelemvilágról (vö. Dömötör 1980, 327). A dolgozatban néprajzi, szemiotikai és nyelvi szempontok figyelembevételével mutatom be a csantavéri hiedelemközlések néhány jellemzőjét.

Néprajzi szempontok

Az egyes témaszavak köré csoportosított hiedelemközlésekből összeállíthatók a hiedelemvilággal kapcsolatos ismeretek. Például a boszorkány megjelenési formája: fekete macska, fehér macska, zöld varangyos béka; boszorkány az, akinek összeér a szemöldöke; megjelenésének ideje: éjfél; természetfeletti tulajdonságai: megront, megnyomja az embert, megszopja a férfiak mellét, befonja a lovak sörényét; a kulcslyukon is befér, a forgószelemben van. Az ellene ismert praktikák (hogy ne menjen be a házba): tút szűrni az ajtófélfába, a kilincsre villát és bicskát kötni, a kulcslyukba keresztbe tút tenni, kapura keresztet rajzolni, söprút a fejére állítani, fokhagymával bekenni a kilincset. A lidérccel kapcsolatos hiedelemközlés elemei: fekete tyúk tojása, 3 hétig a hónalj alatt hordani, mint kiscsirke kel ki, gazdagság, elküldés, lehetetlen feladat: kössön kötélbe száraz homokot (vö. Hoppál 1969, 409–414).

A hiedelemközlések egy része *előírás* és *tilalom* formájában fogalmazódik meg.

Az *előírások* mágikus eljárásokról tudósítanak vagy megszabják a tevékenység körülményeit (Pócs 1977, 673).

A hiedelemközlések a mágikus eljárás időpontját is megjelölik, és azt is, hogy az eljárást az előírt számban kell megismételni, hogy hatásos legyen. A *hármás* általában valamilyen mágikus eljárás végzésével van kapcsolatban (vö. Hoppál 1981, 549):

- Ha nem alszik a csecsemő, akkor meg kell *háromszor* mosdatni szenteltvizes vízben.
- Ha a kémény kigyullad, *háromszor* hasra kell feküdni az udvaron, majd beszaladni a házba, meggyújtani *három* marék szalmát, majd bedobni egy vizes vödörbe, akkor a tűz nem fog átterjedni a házra.
- Ha valakinek fáj a feje, az *háromszor* üsse fejét a falba, s ezt mondja *háromszor*: jó tündér, üzd el a fejemből a fájást.
- Ha egy nyúl átszalad az úton, elviszi a szerencsét, de ha *hármat* fogunk, akkor marad a szerencse.
- Ha a macska elveszik, akkor a kéménybe kell kiáltani *háromszor* a nevét, úgy a macska visszajön.
- Ha a gyereket fogja a frász, a ház előtt első elhaladó asszonyt behívja, leveszi az oldalablakot, a gyermekre keresztül ráfektetik, az asszony kopogtatja *háromszor* az üveget, és a gyermek nevét szólítja.
- Akinek az ujjá felszálkásodik, fűtés közben *háromszor* befelé húzza a kezét, akkor elmúlik.

Vannak olyan hiedelemközlések, melyekben a *hetes* szám kap szerepet:

- Este, amikor harangozzák a *hetet*, egy falat kenyeret kell összerágni, ezt bele kell kötni egy fehér zsebkendőbe, amikor lefekszik, a feje alá kell tenni, majd megálmodja, hogy ki lesz a párja.
- Ha *hét*lukú patkót talál az úton, függessze ki az istállóajtó fölé, biztosan szerencsét hoz a házhoz.
- A *hét*lyukú patkót a küszöbre kell helyezni, akkor szerencséje lesz.
- Ha a lány *hét*éves koráig tükröt tör össze, az *hét* évig nem lesz szerencsés.

Valaminek *első* megjelenése és az *először* végzett cselekvés szerepére is vannak példák:

- *Első* hóeséskor meg kell hemperegni a hóban, és egész évben egészséges leszel. / Mikor leesik az *első* hó, meg kell a földön hemperegni, akkor nem lesz beteg az ember.
- Ha valaki tavasszal *első* fecskét lát, akkor ezt mondja háromszor, ha szeplős: Fecskét látok, szeplőt hanyok.
- Az *első* tyúk ha elül, nem szabad kidobni, mert abban az évben több nem ül el.
- Esténként nem jó *elsőnek* lámpát gyújtani, mert a környékbeli bolhák mind odavándorolnak. Tehát meg kell várni, hogy mások gyújtsanak előbb lámpát, hogy még a mi bolháink is oda menjenek.
- Ha valaki *először* eszik hurkát, tegye a végét a zsebébe, akkor ha kártyázik, szerencséje lesz.

Vannak olyan cselekedetek, amelyeket meghatározott időpontban kell elvégezni. Az időtoposzok az éjfélnél, az este, a naplemente után és a kora reggel:

- Amikor a tehén nem adott tejet, akkor az asszonyok *korán reggel* elmentek lepedővel harmatot szedni, hogy a tehén adjon tejet.
- Ha nem jó a tehén teje, akkor *éjjelkor* tüzes kést kell a vödörbe tenni, és arra kell fejni a tejet.
- Ha *éjjelkor* valaki fehér macskát lát, ezek boszorkányok.
- Ha a tyúkok nem tojnak, *este*, mikor beülnek, a piszkafával meg kell őket jól kotorni, azután tojnak.

Jóslás is kapcsolódik meghatározott időponthoz, a cselekvést meghatározott számban kell elvégezni:

- *Este lefekvés előtt* tegyenek a fejük alá egy nadrágot, nyakkendőt és kalapot, éjjelkor keljenek fel, és álljanak évakosztümben a tükör elé, és fésülködjenek, meglátják a tükörben a jövőő férjet.

A *tilalmak* „arra vonatkoznak, hogy valakinek valamit nem szabad csinálnia, mert annak valamilyen káros következménye lesz” (Pócs 1982, 285).

A munkavégzés körülményeire vonatkozik:

- Az istállóból *naplemente után* nem szabad kihordani a trágyát, mert az állatokhoz nem lesz szerencse.
- *Napnyugta után* nem szabad kisöpörni a szemetet, mert a gazdagság is vele megy.

Az étkezéssel kapcsolatos tilalom nem tilalom formájában van megfogalmazva:

- Ha valaki *pénteken* húst eszik, azt megnyomja a boszorkány.

A mindennapi élet és tevékenység körülményeire vonatkozó tilalmak:

- Küszöbön nem szabad keresztbe téve hagyni a söprút, mert akkor *éjszaka* a boszorkányok elviszik az álmukat.
- *Éjjélkor* nem jó kimenni, mert jönnek a *Szent Gellért-hegyről* a boszorkányok.
- *Naplemente után* nem szabad megcsókolni a kisgyereket, mert éjjel nem bír aludni.

A tilalmak egyik fajtája a megszemélyesített vagy tiszteletben tartott természeti jelenségre vonatkozik: tilos ujjal mutatni például a holdra. A következő közlés nem tilalom formájában szerepel:

- Ha valaki a holdra mutat, akkor a kisujját harapja meg, mert különben elszárad a keze.

A péntekhez kapcsolódó tilalom:

- Pénteken nem szabad a tehen alá aljazni, mert megbetegszik a tehen.

A következő közlések sem tiltás formájában hangzottak el:

- Ha valaki pénteken mos, valamennyi jószága el fog pusztulni.
- Pénteken nem jó fésülködni, mert a fej megtetvesedik.

A tilalom a betegségre is vonatkozhat:

- Abba a helyiségbe, ahol a halott föl van ravatalozva, oda tilos fogatlan csecsemőt bevinni, mert nem nő ki a foga, vagy ha ki is nő, örökös fogfájós lesz.

A hiedelemvilág jellegzetes helytoposza a küszöb és a keresztút.

- Ha vendéget várunk, és bizonytalanok vagyunk, hogy jön-e vagy nem, akkor ujjarasznyival az ajtó *küszöbét* mérjük le, s közben e szavakat mondjuk: jön, nem jön. Ha arra jön ki, hogy nem, akkor ne is várjuk.
- Ha valaki vesz tehenet, és amikor vezetik haza, az asszony az istálló *küszöbére* teszi a kötényét, és a tehen azon megy keresztül, ezt azért teszik, hogy nehogy megrontsák a tehenet.
- *Küszöbön* nem szabad keresztbe téve hagyni a söprút, mert akkor *éjszaka* a boszorkányok elviszik az álmukat.

- Ha *keresztúton* mész, és találsz valamit, ne vedd fel, mert megrontották.
- *Keresztútnál* pénzt nem jó felvenni, mert aki megtalálja, azon hamarosan kelések nőnek.

Szemiotikai megközelítés

A kultúra jelenségeinek szemiotikai szempontú vizsgálata a hatvanas években kezdődött. Szemerkenyi Ágnes írja: „Már a 60-as évek elején történtek kísérletek, hogy a folklór jelenségeket szemiotikai összefüggéseként interpretálják...” (Szemerkenyi 1975, 57). Az idézett szerző Permjakovot említi, akinél elsőként található meg a szólások szemiotikai megközelítésének első jelei. „Szerinte a proverbiumok »meghatározott szituációk vagy dolgok közötti meghatározott viszonyok jelei«” (Szemerkenyi 1975, 57). A magyar folklorisztikában 1971-ben jelent meg Hoppál Mihály tanulmánya, amelyben a szemiotikai vizsgálati eljárást mutatta be, és amelyben meghatározta az etnográfiai szemiotika fogalmát.

A hiedelemközléseket is tekinthetjük jeleknek, melyek szemiotikai rendszert alkotnak. A másodlagos szemiotikai rendszerek közé sorolhatjuk őket a folklór egészével együtt, mert a természetes nyelv az alapjuk. A másodlagos szemiotikai rendszer azonban „ezen túlmenően egy kiegészítő, másodlagos, ideológiai, etikai, művészi vagy valamilyen más jellegű struktúrát is kap” (Szemerkenyi 1975, 58). A rendszerszerűség abban mutatkozik meg, hogy a rendszer jelei meghatározott viszonyban állnak egymással. A hiedelemközlések tulajdonképpen összetett jelekként is interpretálhatók, melyek jelekből állnak, és rendelkeznek mindazokkal a sajátosságokkal, melyekkel a jelek általában rendelkeznek. Azaz a közösség tagjai számára valamit jelentenek, valamilyen információt hordoznak, a jelek valamire használhatók, túlmutatnak önmagukon, és mást mondanak a közösség számára, mint amik ők maguk. Visszatükröződik bennük a közösség hiedelemvilága, és azok a „regulák”, melyek a közösség életét szabályozzák. Ezekben kimondatik például az, hogy bizonyos helyzetekben mit kell tenniük a közösség tagjainak, mit nem tehetnek, hogyan kell értelmezniük bizonyos jelenségeket stb.

A hiedelemközlések elemzése során az első lépés az alapelemekre bontás. Az alapelemek között meg kell találni a lényeges elemeket és a közöttük levő kapcsolatot, azaz a belső rendet. Lényegesnek azt az elemet tekintjük, amely egynél többször fordul elő a tematikailag összefüggő hiedelemközlésekben. Ezek hordozzák a lényeges információkat. Matti Kuusi a releváns információkat

hordozó elemeket *Kernelement*nek nevezi, Szemerkenyi *magelem*nek fordítja (Szemerkenyi 1975, 60). A magelemek, amelyek maguk is jelek, kapcsolatban állnak egymással, és szerkezetük leírható oly módon, mint Lévi-Strauss szerint a mítoszok általános szerkezete, azaz leegyszerűsítve: „van egy *a*-elem, amelyhez hozzárendelünk egy *b*-elemet, és ez a *b*-elem mediátor-szerepet játszik, vagyis viszonyítani lehet egy másik elemhez, egy *c*-elemhez is” (Voigt 1975, 29). Lényeges információt hordoznak azonban azok a szavak is, melyek nem a tematikailag összefüggő kijelentésekben vannak, ezért ezek kapcsolatrendszerével is érdemes foglalkozni.

Az elemzés során a kijelölt elemek korrelációját (kölcsonös összefüggéseiket) és oppozíciójukat határozzuk meg, így kialakulhat a releváns elemek/magelemek szemiotikai hálója.

Az alábbiakban tematikailag összefüggő hiedelemközlések következnek, melyek a *boszorkány* témaszó körébe tartoznak:

- Ha valaki pénteken húst eszik, azt megnyomja a boszorkány.
- Éjfélnélkor nem jó kimenni, mert jönnek a Szent Gellért-hegyről a boszorkányok.
- Ha a küszöbön söpörjük ki a szemetet, eljön a boszorkány.
- Ha tüt szúrunk az ajtófélfába, akkor a boszorkány nem tud bemenni.
- Aki pénteken megeszi a zsíros ételt, megnyomja a boszorkány.
- Csontot nem jó este kidobni, mert akkor a boszorkányok lövöldöznek.
- A kapura keresztet rajzolnak azért, hogy a boszorkány be ne mehessen.
- Este ne egyél szalonnát, mert boszorkányról álmodsz.
- A kilincset fokhagymával kell bekenni, hogy a boszorkányok ne menjenek be.
- Ha a lónak sörénye befonódik, a boszorkányok lovagolják.
- Nyáron ha forgószél keletkezik, akkor nem szabad felé menni, mert a szélben lévő boszorkány megrontja.
- Általában az emberek a fekete macskát boszorkánynak tartják.

A következő táblázatból látható, hogy melyek azok a szavak, amelyek – szemantikai terminussal élve – a boszorkány szó mezejébe tartoznak. A szavak között nemcsak főnevek, hanem igék és főnévi igenevek is szerepelnek, ugyanis ezeknek is van hírértéke.

boszorkány	hús	péntek	eszik	megnyom
	Szent Gellért-hegy	éjfél	kimegy	jön
	küszöb	szemét	söpör	eljön
	tű	ajtófélfa	szúr	bemegy
	zsíros étel	péntek	megeszi	megnyom
	csont	este	kidob	lövöldözik
	kapu	kereszt	rajzol	bemegy
	szalonna		álmodik	
		kilincs	beken	bemegy
	ló	sőrény	befonódik	lovagol
	forgósziel	nyáron	megy	megront
	fekete macska			

A szerencse témaszóval kapcsolatos hiedelemközlések például az alábbiak:

- Cigányt látni szerencsét jelent.
- Kéményseprővel találkozni szerencse.
- Ha valakinek van fél dinárja, szerencséje lesz.
- Ha szürke lovat látsz, szerencsét találsz.
- A négylevelű lóhere és a tarka ló szerencsét hoz.
- Az a bot, amellyel kígyót csaptak agyon, szerencsét hoz.
- Ha véletlenül halottas menettel találkozunk, szerencsénk lesz.
- Halottal álmodni nagy szerencse.
- Ha hétlukú lópatkót talál az úton, függessze ki az istállóajtó fölé, biztosan szerencsét hoz a házhoz.
- A hétlyukú patkót a küszöbre kell helyezni, akkor szerencséje lesz mindig.
- Ha valaki menés közben katonát lát, akkor szerencsés lesz.
- A disznóólban egy lyukas fazekat kell elhelyezni a gerendára, akkor szerencséje lesz a disznóhoz.

Az összefüggések pedig jól láthatók a táblázatból:

szerencse	cigány			lát
	kéményseprő			találkozik
	fél dinár			
	szürke ló			lát
	négylevelű lóhere	tarka ló		
	bot	kígyó		agyoncsap
	halottas menet			találkozik
	halott			álmodik
	hétlukú lópatkó	istállóajtó		kifüggeszt
	hétlyukú patkó	küszöb		helyez
	katona			lát
	lyukas fazék	disznóól	gerenda	elhelyez

A gyógyítással kapcsolatos hiedelemközlések:

- Ha valaki a család közül sárgaságba esik, akkor egy sárgarépát veszünk, és azt kifúrjuk úgy, hogy a beteg belevizelhessen. Ezután a répát felkötjük a [...], mikor a répából a vizelet kiszárad, akkorára a beteg okvetlen meggyógyul.
- Ha gyereket fog a frász, a ház előtt első elhaladó asszonyt behívja, leveszi az oldalablakot, a gyermekre keresztül ráfektetik, és az asszony kopogtatja háromszor az üveget, és a gyermek nevét szólítja.
- Ha a kisgyerekek fehér és hólyagos a nyelve, akkor legjobb orvosság, ha olyan mézet etetünk vele, amely karácsonyról maradt ki, akkor el fog múlni.
- Akinek eltört a lába, naponta öntsön egy kis pálinkát a söprűre, hamar meg fog gyógyulni.
- Ha valakit a hideg ráz, akkor békát kell a pálinkába fojtani, és ebből kell adni a betegnek, akkor meggyógyul.
- Ha valakinek bárhol tyúkszem nő, azt száraz békával kell megkenni, akkor elmúlik.

- Ha valakinek fáj a foga, a kutyának a szőriből vegyen öt–tíz szál szőrt, és égetett borban igya meg.
- Ha a kisgyermeknek szájpenésze van, a szájában jól meg kell forgatni egy macska farkát, és attól jobban lesz.
- Akit veszett kutya megharapott, az a szőreből csupáljon ki, és tegye a sebre, meg fog gyógyulni.
- Ha fáj a lábad, a macskát tedd a lábad fejére, de jól kösd rá, a nagykést pedig a fejed alá, mire felkelsz, nem is fáj.
- Ha valakinek fáj a gyomra, igyon farkasvért hamuval keverve, utána a farkas koponyájából egy kis darab csontot rágjon össze és nyelje le, biztosan meggyógyul.
- Ha a fogfájástól meg akarsz szabadulni, fogaidat a koporsóból kihúzott szöggel piszkálgasd.

A fontos elemek összefüggéseit a táblázat mutatja:

sárgaság	sárgarépa	belevizel	felköt	kiszárad
frász	asszony	oldalablak	kopogtat	szólít
fehér/hólyagos nyelv	méz			
törött láb	pálinka	söprű		
hidegrázás	béka	pálinka		
tyúkszem	száraz béka			
fogfájás	kutya szőre	égetett bor		
szájpenész	macska farka			
veszett kutya harapása	kutyaszőr	sebre		
fájós láb	macska (a lábfejre)	nagykés (a fej alá)		
gyomorfájás	farkasvér	hamu	koponyacsont	
fogfájás	koporsó	szög		piszkálgat

Oppozícióban álló magelemek:

Nő – férfi:

- Ha a kakas bekukorékol az ajtón, és a feje befelé áll, *nő* lesz a vendég, ha pedig a farka áll befelé, akkor *férfivendég* érkezik.
- Ha valaki kilép a kiskapun, és *nő*vel találkozik, nem lesz szerencsés, de ha *férfival* találkozik, akkor szerencsés lesz. (A szerencse és a szerencsétlenség is oppozícióban áll.)
- Iparosemberhez ha hétfőn reggel *nő* megy először, rossz, ha *férfi*, jó hete lesz. (A jó és a rossz is oppozíciót alkot.)

Bal – jobb:

- Ha megyünk az utcán, és macska szalad el előttünk, ha *jobbra* szalad, akkor szerencsés leszel, ha *balra* szalad, szerencsétlen leszel.
- Ha valaki a *bal* könyökét beleüti valamibe, és nem fogja meg, akkor látja a barna szeretőjét, ha a *jobb* könyökét üti meg, akkor a szökét.

Éjjel – nappal:

- A beteg gyerek szájába tégy *nappal* cukrozott tejbe mártott rongyocskát, ezt aztán *éjjel* tedd ki az ablakba, mert a boszorkányok és gonosz szellemek kiszopják belőle a betegséget.

Lusta – fürge:

- Amikor a menyasszony az anyósa házába kerül, akkor az anyós söprűt helyez a menyé elé, és ha a söprűt átlépi, *lusta* lesz az újasszony, ha nem lépi át, akkor *fürge* lesz.

Ki – be:

- Halottak estéjén, mikor harangoznak, az asztalra egy vizes poharat és egy gyertyát tesznek, *kimennek*, és az ablakon *benéznek*, akkor meglátják a halottaikat.

Öröm – sírás:

- Ha valaki pénteken *örül*, vasárnap *sírni fog*.

Szemben állnak egymással az állító és a tagadó igealakok is:

Ad – nem ad:

- Naplemente után *nem adnak* tejet, mert a tejjel elviszik a szerencsét. Ha pedig *adnak* tejet, akkor vagy kenyérmorzsát, vagy kevés sót tesznek a tejbe, és így nem viszik el a szerencsét.

Tojik – nem tojik:

- A tyúk, hogyha *nem tojik*, akkor háromszor a létra foka alatt átjuttatják, akkor már bír tojni, sőt másnap már szorgalmasan *tojik*, mint a többi tyúk.

Ellentétben álló elemek két-két hiedelemközlésben is vannak:

Be(felé) – ki(felé):

- A szemetet *befelé söprik*, hogy megmaradjon a szerencse.
- Küszöbön nem jó a szemetet keresztülsöpörni, mert *elsöpörjük* a szerencsét.

Grammatikai jellegzetességek

A hiedelemközlések jellegzetes mondszerkezetek formájában élnek. A kijelentések egy része *egyszerű mondat*. Ezek a hiedelemvilággal kapcsolatos tényeket foglalják magukban:

- Tűzzel álmodni veszedelmet jelent.
- A fehér macska angyal.
- A vasárnap sült kenyérnek keletlen marad a tésztája.
- Este pappal találkozni gonoszságot jelent.
- Tojással álmodni pletykát jelent.
- Cigányt látni szerencsét jelent.
- Kéményseprővel találkozni szerencsét jelent.

A két tagmondatból álló alárendelő összetett mondatok esetében a *ha...*, *akkor* szerkezet a legjellemzőbb. A feltételes mellékmondat a feltételt nevezi meg, amelynek be kell következnie, hogy a főmondatban foglaltak megvalósulhassanak (Header 2000, 516). A hiedelemközlések esetében módosítanunk kell a meghatározáson. A feltételes mellékmondatban foglaltak azt a feltételt nevezik meg, amely közepette valami bekövetkezik vagy valamit meg kell tenni. A mellékmondat megelőzi a főmondatot. Ezek között találhatunk utalószót tartalmazó és utalószó nélküli mondatokat.

Utalószót tartalmazók:

- Ha valakinek eltörik a lába, akkor két hétig trágtyában kell tartani.
- Ha a gyerek fenyegeti az anyját, akkor elszárad a keze.
- Ha a kisgyerek foggal születik, akkor kétéves korában elviszi a forgósél.
- Ha télen nagy jégcsapok vannak, akkor nagy csöví kukorica lesz.

Utalószó nélküli mondatok:

- Ha a tejbe késsel vágunk kenyeret, véres tejet ad a tehén.
- Ha a lónak sörénye befonódik, a boszorkányok lovagolják.
- Ha a házban vakond túr, ott meghal valaki.

Kell + főnévi igeneves mondatok:

- Hogy a tyúk jobban beszokjon a házhoz, meg kell a farkával simogatni a kemencét.
- Hogy jól tojjanak a tyúkok, koldusbottal kell megpiszkálni a tyúkólat.
- Ha a kutya elveszik, akkor bele kell kiáltani a kerek ágyba.
- A kismalacot meg kell köpködni, hogy beteg ne legyen.
- A kilincset fokhagymával kell bekenni, hogy a boszorkányok ne menjenek be.
- Luca napján pattogatott kukoricát kell a tyúkoknak adni, mert akkor jobban tojnak.
- Első hóeséskor meg kell hemperegni a hóban, és egész évben egészséges leszel.

Nem szabad, mert szerkezetű (okadó magyarázó) mondatok:

Pénteken nem szabad a tehén alá aljazni, mert megbetegszik a tehén.

A kenyeret nem szabad késsel a tejbe aprítani, mert a tehén véres tejet ad.

A tojáshéjat nem szabad a tűzbe dobni, mert nem kel ki a kiscsirke.

Tyúk alá való tojást nem szabad adni senkinek sem, mert őneki akkor nem kel ki a kiscsirkéje.

Tyúk alá nem szabad páros számú tojást tenni, mert nem kel ki a kiscsirke.

Nem jó + főnévi igenevet tartalmazó mondatok:

Csontot nem jó este kidobni, mert akkor a boszorkányok lövöldöznek.

Esténként nem jó elsőnek lámpát gyújtani, mert a környékbeli bolhák odavándorolnak.

Pénteken nem jó fésülködni, mert a fej megtetvesedik.

Nem jó zsíros kézzel megfogni a tojást, mert nem kel ki a kiscsirke.

Nagybőjtben nem jó táncolni, mert rossz szilvatermés lesz.

A három vagy több tagmondatból álló mondatok egy részében szintén megtalálhatók a fentebb felsorolt szerkezetek.

Ha..., akkor szerkezetűek:

- Ha azt akarjuk, hogy jó sok jérce keljen, akkor az ültetés előtt a tojást az asszony kötényébe kell rakni.
- Ha valaki találkozik korán reggel egy tengerésszel, akkor húsztól lefelé kell számolni egyig, és aki köszön neki először, olyan nevű férje vagy felesége lesz.
- Ha a tehénnek van kisborjúja, és ha eladják a borjút, akkor a borjú szemöldökéből kell levágni, és meg kell etetni a tehénnel, akkor nem keresi a borját többé.

Ha + hogy kötőszós mellékmondat (utalószó nélkül):

- Ha a kisgyerek megszületik, meg kell szentelni, hogy a boszorkányok ki ne cseréljék.
- Ha mákot vetnek, fel kell az embernek a száját fújnia, hogy nagyobb legyen a mák.

Ha + és kötőszós mondatok:

- Ha a tehén nem ad tejet, egy denevért kell a feje fölé szegezni, és a rossz szellemek elmennek.
- Ha a tehén kevés tejet ad, egy rossz söprűt kell az istállóajtóra akasztani, amely elűzi a gonosz szellemeket, és tovább nem merik szopni a tehén tőgyét.

Grammatikai jellegzetesség az is, hogy milyen módban, időben és személyben vannak a hiedelemközlésekben levő igealakok. Ilyen tekintetben is többféle szerkezet figyelhető meg. Az eddig felsorolt példákból láthatjuk, hogy az igealakok leggyakrabban kijelentő módban, jelen időben és egyes szám 3. személyben vannak.

Kijelentő módban és 2. személyben van az ige, amely a közösség tagjának cselekvésével kapcsolatos (a mondatban szereplő főnév ragozott alakja is olyan személyű, mint a ragozott igealak), pl. jársz – férjed, talpad – fogsz:

- Ha vecsernyére jársz, akkor özvegyember lesz a férjed.
- Ha viszket a talpad, táncolni fogsz.

Felszólító módban és 2. személyben van az ige:

- Ha a *tyúkod* nem tojik, *fektesd* teknőbe, és *ringasd*.

Felszólító módban és 2. személyben van az egyik ige:

- Ha este méysz, ne *nézz* vissza, mert szerencsétlen leszel.
- Ha keresztúton méysz, és találsz valamit, ne *vedd fel*, mert megrontották.
- Ha döglött jószág mellett méysz el, *ki ne nyisd* a szád, mert kihullanak a fogaid.
- Ha béka kuruttyol az árokban, *ne menj arra*, mert sárgaságba esel.

Kijelentő módban és többes szám 1. személyben van az ige, amely az előírt viselkedést jelöli:

- Ha a cipőt az asztalra *tesszük*, megfájdul a *lábunk*.
- Ha küszöbön *söpörjük* ki a szemetet, eljön a boszorkány.
- Idegen macskát úgy *szelídítünk* meg, hogy tükör elé tesszük.

Felszólító módban és többes szám 1. személyben vannak az igék:

- Ha kezünkön tyúkszem van, akkor *kenjük be* disznózsírral, és *nyalassuk meg* a kutyával, elmúlik.

A jelen idő általános jelen, de a jövőre is utal:

- Ha valaki megsüti a talpát, akkor tintával le kell önteni, és veszett kutya szőréből kell pörkölni, és egyhetes pókhálóval együtt rá kell tenni, akkor *meggyógyul*.

A korpuszban vannak olyan hiedelemközlések is, melyekben jövő idejű szerkezetek fejezik ki azt, ami bekövetkezik a (mágikus) cselekvés eredményeként:

- Akit veszett kutya megharapott, az a szőréből csupáljon ki, és tegye a sebre, *meg fog gyógyulni*.
- Ha valakinek fáj a torka, igyon szentöltvizet. Ha iszik, hamarosan *el fog múlni* a torokfájása.

A mondatok szerkezete és a bennük szereplő szavak alaktani jellemzői – mint ahogyan a fenti példákban is látható – kapcsolatban vannak azzal, hogy milyen céllal használatosak a hiedelemközlések, hogy egyszerű közlések, tilalmak vagy előírások.

A hiedelemközlések *szemantikai markerei* között vannak a grammatikai szerepű szavak, mint például a fentiekben kiemelt kötőszó (a *ha* és a *mert*), valamint az *akkor* utalószó szerepben előforduló határozószói névmás.

A gyakran ismétlődő szavak között említhetjük a *valaki* határozatlan névmást is:

- Ha valaki fordítva veszi fel a ruhát, akkor nem csalja meg a zsidó.
- Ha valaki kifordítva veszi fel alsóneműjét, annak nem árt a szemverés.
- Ha este pappal találkozik valaki, az rosszat jelent.
- Ha valaki az ablakon jár ki, nem fog megnőni.

A hiedelemközlések egy részében a személyre utalás főnévi vonatkozó névmással történik:

- Akinek viszket a tenyere, pénzt kap.
- Akinek az ujja felszálkásodik, fűtés közben háromszor befelé húzza a kezét, akkor elmúlik.
- Akin pénteki mosás van, és villámlik, abba csap bele a villám.

Irodalom

- Dömötör Tekla. 1980. Közlés. In *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. 327. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Header Lea. 2000. Az alárendelő összetett mondatok. In *Magyar grammatika*, szerk. Keszler Borbála. 472–530. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Hoppál Mihály. 1969. A magyar lidérc-hiedelemkör szemantikai modellje. *Ethnographia* 80 (3): 409–414. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hoppál Mihály. 1981. Számok. In *Magyar Néprajzi Lexikon* 4. 549–550. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pócs Éva. 1977. Előírás. In *Magyar Néprajzi Lexikon* 1. 673–674. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pócs Éva. 1982. Tilalom. In *Magyar Néprajzi Lexikon* 5. 285–286. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szemerékényi Ágnes. 1975. A szólások szemiotikai analízise. In *Jel és közösség*, szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 57–65. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Voigt Vilmos. 1975. A folklorisztikai-szemiotikai szövegelemzés eszközei. In *Jel és közösség*, szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 23–35. Budapest: Akadémiai Kiadó.

FOLK BELIEFS IN CSANTAVÉR

In Olga Penavin's legacy there are 480 folk beliefs compiled in Csantavér. They were collected from 85 informants by 28 primary school pupils in 1960. These beliefs are presented from the aspect of ethnography, semiotics and linguistics in this presentation. Some of them are regulations and advices about magical processes, but most of them are connected to procedures in everyday life. They can also appear in form of prohibitions. These refer to the things one must not do because of certain consequences. Prohibitions can also be grouped. Some convey ominous signs of death and other prophecy signs. The messages reflect the beliefs of a community. A semiotic approach can show the correlation between the relevant elements (for example: witch – whirlwind, witch – threshold, rubbish), their opposition (woman – man, right – left) and their semiotic web. These statements and prohibitions have specific forms of sentence structure. The linguistic analysis takes account of the specific sentence structures, the morphological characteristics of the words and the semantic markers.

Keywords: beliefs, correlation, opposition, grammatical structure

ISKAZI O NARODNIM PREDANJIMA U ČANTAVIRU

U zaostavšini Olge Penavin se nalaze 480 narodnih iskaza koje su 1960. godine sakupili učenici osnovne škole u Čantaviru od ukupno 85 ispitanika. Ovi iskazi se u studiji prikazuju iz etnografskog, semiotičkog i jezičkog aspekta. Jedan deo tih iskaza čine uputstva i saveti vezani za magične rituale, a veći deo sadrži opis postupaka iz svakodnevnog života. Iskazi se javljaju i u formi zabrane, koji se odnose na to šta se ne sme činiti, jer to povlači za sobom određene posledice. I zabrane se mogu grupisati. U korpusu postoje i znaci koji predskazuju smrt i drugi iskazi koje sadrže proricanje sudbine. Iskazi odražavaju svet predanja jedne zajednice. Semiotičkim pristupom se mogu prikazati korelacije relevantnih elemenata iskaza (npr. veštica – vihor, veštica – prag, smeće), opozicije (žena – muškarac, desno – levo) i semiotička mreža. Jezička analiza uzima u obzir karakteristične forme rečenica, morfološku strukturu reči i semantičke markere.

Ključne reči: iskazi o narodnim predanjima, korelacija, opozicija, gramatička struktura